

віковими особливостями adeptів певних течій. Оцінюючи віровчення і діяльність того чи іншого новітнього утворення, бажано прагнути до об'єктивності та історичності у підходах, аналізувати кожний рух індивідуально, конкретно, не переносючи автоматично побутуючі ще висновки щодо антисоціальності Великого Білого Братства 90-х рр. ХХ ст. на всі новітні течії, щодо негативних наслідків діяльності АУМ сінрікьо в Японії на діяльність такої ж організації в Україні.

Але скільки б не з'являлось нових течій, як за рахунок об'єднання або дроблення вже існуючих, так і поширення до певного часу абсолютно незнаних, при всьому цьому християнська домінанта в Україні збереглася і збережеться й надалі.

По-четверте, розгортання нових течій проходило за відносно сприятливих умов, які в наступні роки, певно, зміняться. На перших порах ні суспільство, ні державні органи, ні громадська думка не були налаштовані проти нових течій. Тепер суспільство більш обізнане (хоч і односторонньо) лише з негативною оцінкою неорелігій. Тому на зміну його індивідуалізму щодо нових релігій приходиме негативізм. Суспільство у своєму ставленні до нетрадиційної релігійності в цілому стає дедалі нетерпимим, відчувається певний супротив поширенню новітніх течій з боку державних, церковних та частини громадських структур. В суспільній свідомості сформований, а в мас-медіа вербалізований сталий стереотип щодо НРТР: це чужі, ворожі, шкідливі, частіше всього – псевдорелігійні утворення, які зомбують українське населення, поширюють неправдиву віру, руйнуючи істинну духовність українського народу. Вони є тотальною загрозою українському суспільству, здоров'ю нації, державній безпеці. Всі віруючі НРТР – це, в кращому випадку, жертви, а в гіршому – бездуховні істоти, зрадники свого народу. Висновок один – винищити вірус захоплення неукраїнськими релігіями, навіть заборонивши їх діяльність.

По-п'яте, ставши фактом і фактором сучасного українського релігійного життя, НРТР все більше перетворюються з тимчасової та одноразової турботи на серйозну соціокультурну, ідеологічну, суспільно-психологічну, політичну, часом економічну проблему, яку неможливо вирішити шляхом простої заборони. Досвід із Великим Білим Братством, як і з АУМ сінрікьо, діяльність яких була припинена в судовому порядку, не призвів до бажаних результатів. Обидві організації існують. Тим більше, що, згідно з українським законодавством, діяльність в Україні релігійних спільнот не вимагає обов'язкової офіційної їх реєстрації. Феномен НРТР потребує глибокого і професійного вивчення, зацікавленості суспільства, в т.ч. і держави, тими процесами, що

відбуваються у духовній сфері. А це передбачає накопичування інформації про походження неорелігійних явищ та тенденції їх розвитку. Джерелами таких даних є не тільки віросповідна література НРТР, а й живе спілкування з їх керівниками, з простими віруючими, включене спостереження за їхньою активністю. Останнє особливо важливо для того, щоб бути в курсі реальних, а не надуманих проблем НРТР та їхньої присутності в суспільстві. В інтересах і суспільства, і НРТР досягнути безконфліктного співіснування, звільнитися від давніх стереотипів, від асоціальних чи навіть антисоціальних орієнтацій НРТР, від їх сектантських настроїв, від взаємної недовіри та агресивності, прагнути до інтеграції конструктивно налаштованих НРТР в українську постмодерну реальність.

§8. Трансформація державно-церковних відносин у незалежній Україні

Більш ніж тринадцятилітнє співіснування Української держави і Церкви в якісно нових умовах, що склалися на пострадянському просторі разом із становленням незалежної України, функціонування впродовж цього періоду державно-церковних відносин дають досить надійні підстави для наукового аналізу, цілого ряду узагальнень і висновків стосовно результатів реалізації в нових умовах державної політики щодо релігії, церкви і релігійних організацій, забезпечення в Україні права кожного на свободу світогляду і віросповідання - з одного боку, і налагодження та оптимізацію –церковно-релігійного життя - з іншого.

Зазначений період достатній, щоб оцінити, наскільки цілеспрямовано й ефективно здійснювалися державою захист прав і законних інтересів релігійних організацій, виявлялося її сприяння встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви в минулому; як на практиці забезпечувалися громадська злагода і співробітництво людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання, запобігання виникненню конфліктних ситуацій між релігійними організаціями і вирішення їх винятково на правових засадах діючого законодавства, - словом всіх тих питань, що були задекларовані незалежною Україною на початку 90-х років і які

потім корегувались з врахуванням особливостей –церковно-релігійного життя українського соціуму.

Науковий інтерес має проблема як, по-перше, еволюція унормованих правом взаємовідносин між Українською державою і церквою вплинула на релігійність населення, на позицію релігійних організацій в державі і суспільстві і, по-друге, як сама релігійність, її рівень, форми прояву, зміст, динаміка, тенденції впливали на законодавця, на державні чинники, на характер і тенденції державно-церковних відносин в Україні.

Період часу був достатньо тривалим, щоб сама дійсність переконала навіть скептично налаштованих представників сторін державно-церковних відносин чи тих, хто від початку ставився до релігійно-церковного фактору вельми прагматично, спекулятивно, у тому, що відносини між молодого Українською державою, яка задекларувала ставлення до релігії, церкви, віруючих на якісно відмінній ідеологічній основі і принципах, є досить вагомою складовою суспільних відносин в Україні, що прагне стати демократичною, соціальною, правовою державою; мають вельми значимий вплив на стабільність українського суспільства в цілому, на міжнародний імідж України і вимагають самої ретельної, повсякденної і дієвої уваги як з боку держави, так і релігійних організацій та віруючих.

Немаловажним стимулом до правового й ідеологічного визначення новою владою свого ставлення до цього суспільного інституту стала різко зростаюча з кінця 80-х - початку 90-х років м. ст.. чисельність тих, хто за умов зняття обмежень чи жорсткого реагування з боку властей тепер вже відкрито декларував свою релігійність, а також активність своєї релігійної практики.

Своєрідним каталізатором у питанні визначення державою свого ставлення до релігійно-церковної інституції на початку 90-х років стала внутрішньо церковна, але суспільно резонансна проблема невідкладного вирішення питання про статус історично традиційної, найбільш чисельної і структурованої православної церкви з її численною ієрархією, духовенством, віруючими, мережею монастирів, навчальних закладів тощо. Значна частина світських націонал-патріотичних сил, представників цієї релігійної спільноти вважали, що створення незалежної держави з неминучістю актуалізує питання про автономність, автокефальність чи помісність найбільш масової в Україні Православної Церкви, відокремлення її від православної церкви Московського Патріархату, тим більше, що соціально-політичні перетворення в Україні відбувалися, значною мірою, не лише в емоційно-мітинговому націонал-

патріотичному, але й антиросійському контексті. При всій проблематичності швидкого розв'язання цього питання спроби його бездумно швидкого вирішення, попри сподівання, могли б ще більше ускладнити унормування державно-церковних відносин, оскільки треба було б виходити з умов, близьких до нинішніх російських, коли безумовне і фактичне домінування однієї монолітної церкви з неминучістю веде й до її законодавчо упривілейованого статусу, породжуючи додаткову міжцерковну, міжконфесійну напругу, що йшла б від скривдженої релігійної спільноти поліконфесійної держави. Невирішеність цієї проблеми, відкладання її вирішення чи віддання ситуації на самоплив також породжували б цілий комплекс конфліктобезпечних ситуацій у релігійному середовищі, що своїми наслідками виходили за межі внутрішньоцерковної проблеми і зачіпали інтереси як держави, так і українського суспільства, стурбованих своєю нестабільністю, відсутністю очікуваної і безумовної національної єдності.

Перемога тієї чи іншої точки зору щодо цієї проблеми з невідворотністю вимагала б кардинального переосмислення характеру державно-церковних відносин в Україні, змінила б умови реалізації релігійності, функціонування церков та релігійних організацій.

Теоретично перед країною цього періоду поставав досить широкий спектр можливого вибору типів державно-церковних відносин, що більш чи менш тривалий час практикувалися в країнах Заходу чи тільки запроваджувалися в державах постсоціалістичної орієнтації.

Сьогодні, коли в Українській державі, в церквах і релігійних організаціях тривають складні й суперечливі процеси, спричинені кардинальними суспільно-політичними змінами початку 90-х років і проблемами, що виникли вже в ході реалізації нової суспільної стратегії і тактики державних та церковних чинників, особливо наочно видно, наскільки важливою для обох інституцій - як держави, так і церкви - є врегульованість їх відносин, впевненість громадської думки, найбільш впливових політичних орудників у тому, що існуючі правові координати, в котрих реалізуються державно-церковні відносини в Україні, є близькими до оптимальних для суб'єктів цих відносин на даному відрізку суспільного розвитку, хоч, звичайно, потребують свого подальшого вдосконалення. Дискредитація існуючої правової бази державно-церковних відносин в Україні, внесення з благими намірами подолання перекосів минулого в чинне законодавство однобічних, недосконалих, кон'юнктурних, політично заангажованих, непродуманих за наслідками правових положень, правовий нігілізм у практиці реальних відносин між представниками держави і церкви, релігійних організацій;

недемократичні, авторитарні рудименти цих відносин за умов соціально-правової нестабільності легко можуть перетворити державно-церковні відносини із фактора, що підсилює, зміцнює обидва суб'єкти відносин, у фактор дестабілізації, додаткової напруги, конфліктогенності.

Відсутність переконаності навіть частини віруючих, кліру в оптимальності чинного законодавства, тих чи інших правових норм, якими регулюється статус віруючих, релігійних організацій, церков у державі, може породити і породжує в нашому політично і світоглядно диференційованому суспільстві, до того десятиліттями зарядженого на недовіру до держави і державної влади, постійну конфліктонебезпечну вірогідність. Реагування есхатологічно налаштованих православних віруючих у цілому ряді країн – Греції (з 1997 р.), Росії (з 1999 р.), Україні (з 1999 р.) та ін., що подекуди набуло характеру групового психозу, на здавалось би звичайну акцію держав з наведення елементарного порядку в економіці, податковій політиці – введення державного комп'ютерного обліку результатів економічної діяльності, застосування ідентифікаційних кодів (штрих-кодів, індивідуальних номерів платників податків) – зайвий тому доказ. На сьогодні ця проблема в Україні має вже п'ятилітню історію і породила близько 50 тисяч віруючих-відмовників. Вона стала причиною неодноразового її обговорення на високому церковному рівні і спонукала до прийняття Закону України „Про внесення змін до Закону України ”Про державний реєстр фізичних осіб - платників податків та інших обов'язкових платежів” від 16 липня 1999 року, хоч і це не зняло проблеми. Питання знову виносилося на парламентські читання Верховною Радою в червні ц.р.

Концептуальну основу сучасних державно-церковних відносин в Україні представляють три головні складові: по-перше, законодавчо-нормативна база, якою регулюються такі відносини, по-друге, документи, рішення, програми, концепції, що за своєю суттю і сукупною значимістю виходять за межі власне внутрішньоцерковних питань, але так чи інакше стосуються відносин у державі; по-третє, практика реалізації відносин між державою та церквою, релігійними організаціями на всіх рівнях – від урядового до місцевого. Власне, ці три складники лежать в основі не лише вітчизняної, але й будь-якої зарубіжної моделі державно-церковних відносин, набуваючи своєрідності законодавчих чи практичних рішень, специфічно національного витлумачення чи прочитання вже в ході практичної конкретизації цих відносин.

І вітчизняна, і зарубіжна практика встановлення чи врегулювання відносин між державою і церквою дозволяють вичленили кілька факторів, вплив яких на спрямованість, принципи, зміст і форми

державно-церковних відносин у даній країні виступають як істотно значимі або й визначальні.

До них, зокрема, слід віднести: реальний стан суб'єктів таких правовідносин: держави – з одного боку, церков, релігійних організацій – з іншого; основні цілі, завдання, джерела та носії влади, державна ідеологія на даний момент; співвідношення політичних сил, що впливають на визначення загальних конституційних засад, права, свободи та обов'язки громадян, місце права в системі держави тощо; авторитет церков, релігійних організацій у суспільстві, ступінь їх монолітності тощо; диференціація і панівні настрої в громадській думці щодо світоглядних цінностей, цінностей релігії і церкви; історичні та національні традиції, історична пам'ять; ступінь впливу зовнішніх (міжнародних) чинників (політичних, економічних, правових, культурних, духовно-релігійних) та ін.

Навряд чи доцільно було б ієрархічно ранжувати ці чинники - в різні періоди історії держави, церкви, релігійної спільноти дія того чи іншого з них або їх певної комбінації набувала домінуючого значення, що, однак, не гарантувало таку ж їх впливовість за іншого співвідношення внутрішніх чи зовнішніх факторів і на іншому часовому відрізку.

Аналіз більш ніж чотирнадцятирічного досвіду Української держави оптимізувати відносини між двома зазначеними інституціями, базуючись при цьому на багатовіковій спадщині врегулювання таких відносин, на історичних уроках як позитивного, так і негативного досвіду стосунків між державою і церквою, на міжнародному досвіді їх налаштування, зрештою – на врахуванні базових характеристик релігійно-церковного життя в Україні, ступеню та динаміки релігійності різних категорій дорослого населення, активності церков та релігійних організацій на даному історичному відрізку показує, що з боку держави, державних чинників ця робота зосереджувалася в основному на наступних напрямках:

- вдосконалення існуючого законодавства, нормативно-правових актів, а також спробах кардинально переглянути чинну законодавчо-нормативну базу, якою унормовуються відносини держави – з одного боку, і церков, релігійних організацій, громадян України – з іншого;
- створення державою умов, що реально гарантували б забезпечення права на свободу совісті громадянам України, прав і законних інтересів релігійних організацій;

- забезпечення реалізації практики правовідносин між державою і церквами, релігійними організаціями у точній відповідності до чинного законодавства;
- подолання негативних наслідків державної політики минулого до релігії та церкви;
- запобігання виникненню конфліктних ситуацій між церквами, релігійними організаціями, вирішення спірних міжцерковних питань на засадах чинного законодавства на доконфліктній стадії;
- правова (судова) оцінка фактів порушення чинного законодавства, у тому числі тих, якими регулюються правовідносини між церквою, релігійними організаціями та державою.
- критичне використання зарубіжного досвіду регулювання державно-церковних відносин, додержання правових норм міжнародних документів і договорів щодо прав і свобод людини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; врахування експертних оцінок і висновків, підготовлених представницькими міжнародними органами з питань забезпечення в Україні прав і свобод, у тому числі - в релігійній сфері.

Поза сумнівом, що в умовах України, як, до речі, й багатьох інших країн постсоціалістичного простору, значним поштовхом до актуалізації питання державно-церковних відносин, їх більш чи менш критичного перегляду у зв'язку з радикальними соціально-політичними трансформаціями 90-х років м.ст. стала стабільно позитивна динаміка рівня, ступеню і характеру релігійності як кількісної і якісної характеристики релігійно-церковного життя в Україні, показника вільного засвоєння особою релігійних ідей, цінностей, норм та їхнього впливу на реальну поведінку, життєдіяльність віруючого, релігійної спільноти.

Як засвідчують соціологічні дослідження, громадська думка, що складається з представницького масиву віруючих, невіруючих і не менш показового для нашого суспільства масиву тих, хто вагається між вірою і невір'ям, у своїй більшості відводить церкві позитивну роль у сучасному українському соціумі, виявляючи значну частину таких громадян не лише серед віруючих (68,3%) та тих, хто вагається (40,8%), але й серед невіруючих (18,1%) [Див.: Дудар Н., Шангіна Л. Релігія і церква в суспільному житті України // Центр Разумкова - 2002.- К., 2003.- С. 647].

Ті, хто цілком заперечує позитивну роль церкви у суспільстві, за даними опитування, становлять лише 4,0% від всього масиву опитаних (зокрема, так вважає 12,6% невіруючих, 4,1% тих хто, вагається між вірою і невір'ям).

Об'єктивно новизна і порівняно незначний історичний досвід України у справі незалежного державотворення за якісно нових ідеологічних координат початку 90-х років, націонал-патріотичний романтизм того часу створювали умови для досить радикальних рішень в сфері державно-церковних відносин. На користь вірогідного радикалізму в перегляді цих відносин працював і створений засобами масової інформації в перші роки незалежності образ церкви як «революційного фермента суспільства», єдиної суспільної інституції, якій ще можна довіряти. Однак стримуючими факторами щодо такої перспективи виступали:

по-перше, значна диференціація наявних політичних сил, сил різної світоглядної, церковно-релігійної орієнтації, уподобань, значимі у тодішньому політичному спектрі України, їхнє полярно протилежне, часто безкомпромісне бачення майбутніх відносин між державою і церквою, різновекторність яких, як правило, блокувала будь-яке узагальнююче позитивне рішення;

по-друге, істотна фактична диференціація релігійної спільноти, яка за нових умов заходила вирішувати свої корпоративні проблеми, не дуже турбуючись про результуючу цих обмежено значимих устремлінь і дій. Православна Церква, що як найбільш чисельна, історично авторитетна в Україні потенційно могла б зіграти роль координатора вітчизняної релігійно-церковної спільноти у визначенні характеру і змісту нових відносин між молодою незалежною державою і Церквою, внести від імені цієї спільноти суттєві корективи в законодавчу регламентацію цілого ряду питань, зокрема щодо колишньої церковної власності, порядку її повернення (реституції) та ін., у дійсності була настільки спаралізована численними внутрішніми розколами, поділами та переподілами, невизначеністю своїх основних орієнтирів у новому для себе суспільстві, міжособною боротьбою, фактором православ'я України, що будучи розколотим на три самостійні церкви, тривалий час (і аж до сьогодні) не може являти собою для держави цілісного виразника інтересів не лише релігійно-церковної спільноти, а й власне православної;

по-третє, позиція Української Греко-Католицької Церкви. Тривалий час в діалозі з державою вона займала позицію одноосібного орудника щодо релігійно-церковної спільноти. Вийшовши з підпілля і зіткнувшись з певним статус-кво на території свого колишнього

домінування, Греко-Католицька Церква не могла позитивно вирішувати питання відродження своєї присутності на західноукраїнських землях, створення церковної та монастирської структури, мережі навчальних закладів, церковних видавництв тощо, повсякчас не вступаючи у спірні чи конфліктні ситуації з посілим тут православ'ям. Православно-Греко-католицький конфлікт, що відкрито чи латентно дається взнаки й досьогодні, зрештою, став перешкодою у справі кардинального перегляду державно-церковних відносин, де Церква могла б виступити з єдиних і конструктивних позицій в діалозі з державою.

На наш погляд, не слід недооцінювати ще один чинник, який стримував або й гальмував активність Церкви як монолітного учасника діалогу про оптимізацію відносин цих двох впливових суспільних інститутів. Це – стан самих церков і релігійних організацій, ієрархії, духовенства, віруючих, що тривалий час існували в умовах авторитаризму, командно-адміністративної системи радянського періоду, і які, раптом отримавши релігійну свободу в європейському розумінні цього поняття, готовність з боку держави до повного сприяння у реалізації цієї свободи, виявили, що значною мірою втратили навички ініціативно діяти, щоб продуктивно скористатися потенціалом релігійної свободи, що відкрився. Як гальмуючі, спрацьовували й ті синдроми, які встигли сформуватися у вітчизняних церков і про які вже писали як про небезпечні для самої церкви: синдроми „переслідуваної церкви”, „переможців над комунізмом”, а також ухили у бік націоналізму, надмірної політизації та ін.

Можливо, виключеннями щодо здебільшого пасивної позиції церков були дії Української греко-католицької церкви (ймовірно, в силу особливостей свого існування в радянський період), яка досить швидко, активно і результативно зайнялася розбудовою власної структури, територіально-конфесійним і майновим витісненням православ'я із значної частини західноукраїнського регіону - території свого минулого домінування, ініціюванням реабілітації греко-католицької церкви, виробленням пропозицій з перегляду чинної законодавчої бази щодо релігії, церкви та віруючих, запровадженням явочним порядком релігійної освіти в загальноосвітніх школах тощо, хоч непоодинокі факти того, що подібна активність супроводжувалася свідомою чи несвідомою ігнорацією і порушенням чинного законодавства.

Дія цих та інших умов та факторів, що в потенції могли б забезпечити єдині чи спільні позиції Українських Церков щодо держави, дія стримуючих чи гальмуючих факторів якраз і вибудувала цей відрізок історії державно-церковних відносин таким, яким він є, зі всіма

аргументованими і багатовекторними прагненнями, комбінаціями, тимчасовими ал'янсами, непослідовностями, позірною нелогічністю подій і вчинків керівних осіб церков.

За цих умов ініціювання кроків у напрямі оптимізації відносин держави та церкви (а вони, з врахуванням надзвичайної складності і динамізму релігійної ситуації в Україні, не зводились лише до нововведень, а включали й застосування системи противаг, застережень, стримувань, звернень до традицій, прецедентів тощо) нерідко йшло від держави, законодавчої чи виконавчої влади. Ідеї проведення всеукраїнських форумів за широкою участю сторін державно-церковних відносин та їх найавторитетніших представників, створення Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій, реалістичної, постійно вдосконалюваної програми повернення Церкві, релігійним організаціям їх колишньої власності – культових приміщень, майна, церковних святинь, відтворення за рахунок держави та добровільних пожертв зруйнованих у минулому найбільш значущих храмів та монастирів, проекти змін та доповнень до чинного законодавства з метою його вдосконалення та інше були ініційовані, як правило, державою і вже потім підтримані церковно-релігійною спільнотою.

Що стосується законодавчо-нормативної бази як складової частини оптимізації державно-церковних відносин, то відносно тривалий період функціонування Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» засвідчує, а концептуально співвідносний і співзвучний текст прийнятої через п'ять років після появи цього законодавчого акту Конституції України підтверджує, що основні, засадничі положення цього документу, які визначають правове поле взаємовідносин між державою і церквою, було обрано в цілому правильно, а з огляду на майбутнє – то й досить зважено та універсально. Хоч за підсумком більш ніж десятилітньої чинності цього Закону (2001 р.) в пресі промайнула його скептично-зверхня оцінка («нешкідливий Закон»), практика його застосування в такій складній сфері регулювання відносин, якою є релігійна, до того ж – у такій надзвичайно складній час державно-церковної історії, у період відкритості для конструктивної критики міжнародного співтовариства засвідчує, що при всьому тому, що цей Закон є юридичним виразом бачення державою відносин з церквами, релігійними організаціями кінця 80-х років, він, при всіх своїх недоліках чи слабких місцях, впродовж зазначеного періоду забезпечував правовий баланс прав та інтересів держави, церкви, віруючих, реальні потреби релігійно-церковного соціуму, поєднував дозволи і обмеження, відкритість до прийнятних в Україні міжнародних норм у цій сфері.

Це тим більш значимо на тлі відносно недавніх спроб політичних сил в контексті націонал-патріотичних устремлінь відійти від принципу рівності релігій та церков в Україні перед законом, оголосити певні церкви національними, тобто пріоритетними, привілейованими, інші ж поставити на щабель нижче, що у поліконфесійній Україні з невідворотністю створило б ще одну, досить серйозну причину конфліктності, напруги, ворожнечі на всіх рівнях, конфліктності, що замикалась би своїми негативними наслідками у кінцевому підсумку на державу та українське суспільство. А це досить небезпечно в країні, де в нових суспільно-політичних умовах більша частина опитаного населення (десь біля 60%) відносить себе до прихильників релігії та церкви.

Політично і світоглядно тверезі підходи не дозволили також піти на поступки і досить популярній до недавнього ейфорії безмежного задоволення вимог певних церков і конфесій без врахування прав й інтересів інших релігійних спільнот і невіруючої частини українського суспільства. Досвід сусідніх країн, де під тиском чисельно панівних церков державні структури не змогли втриматися в межах універсального принципу рівності релігій і церков, зайвий раз засвідчує, якої додаткової міжконфесійної і, з неминучістю, - соціальної конфліктності, осуду міжнародного співтовариства, нарешті стількох судових справ з цього приводу вдалося Україні уникнути.

Є чимало свідчень того, що ряд церков на пострадянському просторі, добре розуміючи значення для нормального співжиття в поліконфесійній державі принципу юридичної рівності всіх релігій і церков перед законом, все ж бажали б під різними приводами (значимості церкви у формуванні історичного культурного і духовного обличчя нації, місця у вітчизняній історії, більшої чисельності послідовників, тривалості існування на даній території тощо) отримати привілейований у державі і суспільстві статус, який би дозволяв їм вирішувати свої внутрішньо- і міжцерковні проблеми у більш оптимальному аніж для інших правовому режимі. Незважаючи на настирливе і досить тривале лобіювання таких підходів, вітчизняний законодавець, на відміну від інших, утримав правову рівність релігій і церков перед законом, тим самим уникнув створення додаткової причини для розбрату і конфліктів на релігійному ґрунті.

Таким чином, констатуючи, з одного боку, очевидне піднесення в аналізованій відрізок часу оприлюдненої релігійності серед громадян України, яка швидко матеріалізувалась у чисельному рості релігійних конфесій, течій, напрямів, у розширенні релігійно-церковної мережі релігійних громад, релігійних організацій, духовних навчальних закладів,

монастирів, релігійних періодичних видань тощо; а з іншого - прагнення впливових соціально-політичних сил на хвилі дошкульної критики системи державно-церковних відносин, що існувала в Радянській Україні, кардинально переглянути самі основи правового регулювання відносин в релігійно-церковній сфері, маємо, за підсумками 14-літнього функціонування державно-церковних відносин в Україні як основний правовий їх регулятор Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Основні причини й обставини, що забезпечили цьому Закону порівняно тривалу стабільність правових норм навіть за умов тотальних суспільних змін в країні, дослідниками вже аналізувались. Додатково зазначимо, що на такій незмінності, безумовно, позначився відносний баланс політичних сил у законодавчому органі України, досить диференційованих у своїх світоглядних і церковно-релігійних уподобаннях чи байдужих до цих питань, і які, з більшим чи меншим ступенем точності, відображають співвідношення політичних та світоглядних орієнтацій у нинішньому українському суспільстві.

У всякому разі, ні представники проправославної, ні представники прогресо-католицької, пропротестантської чи якоїсь іншої орієнтації в українському парламенті не змогли реалізувати стільки-небудь конфесійно лобійованих законопроектів, воліючи за таких умов взагалі не приймати будь-яких значимих законодавчих положень, і не порушувати існуючу паритетність правових норм чинного Закону. Ймовірно, що саме з цих причин Верховною Радою України в останні роки не були прийняті жоден з проектів законів про внесення змін та доповнень до існуючого Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», як і проект Концепції державної політики щодо церкви та релігійних організацій.

На сьогодні, з врахуванням дії зазначених вище факторів і особливостей церковно-релігійного життя в Україні, зміст, напрями, форми і засоби реалізації державно-церковної політики визначаються конституційними і законодавчими положеннями про світський характер держави, конституційно закріплене відокремлення церкви від держави і школи від церкви; державну реєстрацію релігійних організацій, надання їм статусу юридичної особи; рівність всіх релігійних організацій, віросповідань перед законом, невизнання державою жодної релігії як обов'язкової; невтручання держави в діяльність церков, релігійних організацій, коли ця діяльність не суперечить законодавству; захист державою прав і законних інтересів релігійних організацій; недопущення церкви до систематичної діяльності в структурах державної системи – в армії, в освітніх закладах, лікарнях, в пенітенціарній системі тощо;

нефінансування державою діяльності церков, релігійних організацій; державний курс на повернення церкві колишньої її власності (культових будівель, споруд, майна тощо); державний контроль за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації; наявність спеціального органу з компетенцією сприяти реалізації державної політики щодо релігії, церкви та віруючих.

Ці положення співпадають чи не суперечать нормам міжнародного співтовариства у сфері забезпечення прав і свобод, зокрема, Європейської конвенції захисту прав людини і фундаментальних свобод, приписам Європейського Суду з прав людини; законодавству держав із значним досвідом запровадження демократичних норм співжиття. Вітчизняна практика їх застосування впродовж доби незалежної України засвідчує їх правовий потенціал не лише в гарантуванні реалізації права на свободу совісті і віросповідання, в захисті прав особи і спільноти від усіх форм переслідувань на релігійному ґрунті, у створенні цивілізованих умов функціонування інституту церкви, релігійних організацій, передбачених Конституцією України, але й у забезпеченні соціально стабільної поліконфесійної держави, збереженні національної, релігійної, культурної ідентичності українського соціуму.

В той же час, потреби забезпечення конституційно визначених пріоритетів – побудови незалежної, суверенної, демократичної, соціальної, правової держави, реалії сьогодення нагально ставлять питання розробки нового і вдосконалення існуючого національного законодавства, яким регулюються питання свободи совісті, забезпечення і захисту прав і законних інтересів релігійних організацій, державно-церковних відносин, міжцерковної і міжконфесійної толерантності.

Узагальнений аналіз змісту законодавчих ініціатив останнього часу у цій сфері показує, що напрями і тенденції сучасної трансформації правових засад національного законодавства стосовно релігії, церкви та віруючих більшою чи меншою мірою відображають закономірності українського соціуму, складність і, нерідко, суперечливість процесів, що відбуваються в ньому. Про таку складність, зокрема, свідчать: розуміння вітчизняним законодавцем потреби розробки специфічно української правової моделі державно-церковних відносин і поки що скромні результати її реалізації; прагнення кардинально переглянути існуючу і швидко створити нову законодавчо-нормативну базу щодо свободи совісті, релігії та релігійних організацій; орієнтація на зарубіжний правовий досвід вироблення норм регулювання державно-церковних відносин, загалом релігійної сфери і не завжди критичне їх сприйняття;

надто суб’єктивні оцінки минулого досвіду законотворення і нерідко непрофесійне, вузько світоглядне чи суто конфесійне бачення предмету правового регулювання; прагнення всупереч здоровому глузду підмінити одні оціночні, регулятивні крайнощі іншими, спроби політизації релігії тощо.

Зайве підкреслювати, що реалізація будь-яких однобоких, суб’єктивних, тенденційних проектів в умовах посиленої уваги суспільства, релігійних організацій різного конфесійного спрямування, засобів масової інформації до забезпечення в країні рівності прав, рівнопредставленості інтересів офіційно діючих релігійних інституцій тощо з невідворотністю призводить і буде призводити до ускладнень, а то й загострень державно-церковних, міжцерковних чи міжконфесійних відносин, породжуватиме недовір’я церковних інституцій до законодавчих, державних виконавчих та судових структур, появи дискримінаційних практик, обмежень релігійної меншості релігійною більшістю та ін.

Аналіз показує, що найбільш проблемними питаннями чинного законодавства про свободу совісті і релігійні організації залишаються групи питань, пов’язані з:

- подальшим уточненням статусу об’єднання релігійних організацій як поширеної на сьогодні форми існування релігійних організацій;
- визначенням найбільш оптимальних для нинішніх умов параметрів релігійної громади (мінімальної чисельності для реєстрації статуту; підпорядкованість, зокрема релігійному центру, що знаходиться за кордоном; порядок виходу з такої підпорядкованості, умови діяльності при відсутності зареєстрованого статуту тощо), а також визначенням правових способів утворення громади та ін.;
- реєстрацією статуту (положення) релігійної організації;
- регламентацією майнового становища релігійних організацій, реалізацією їх права власності на культові будівлі, споруди, інше майно тощо;
- унормуванням відносин школи і церкви в умовах відокремлення школи від церкви та світського характеру школи;
- правовим регулюванням міжцерковних, міжконфесійних відносин, запобіганням виникненню конфліктних ситуацій на релігійному ґрунті, утвердженням релігійної толерантності;
- виробленням надійного правового механізму оптимізації

державно-церковних відносин;

- подальшим правовим врегулюванням міжнародних зв'язків та контактів релігійних організацій, віруючих та ін.

Зрозуміло, що сучасна трансформація національного законодавства стосовно релігії, церкви та віруючих, її домінуючі тенденції спричинені трансформаціями самого суспільства, самого церковно-релігійного життя, громадської думки тощо, їх готовністю сприйняти і прийняти нові реалії, світовий досвід послідовного забезпечення прав людини, як віручої, так і невіручої; правову, справді демократичну регламентацію діяльності релігійних організацій, реалізації релігійної свободи в умовах етно- і поліконфесійності, наявності релігійної більшості і меншості, традиційних і новітніх конфесій, триваючої напруги між окремими церквами, спробами окремих сил політизувати релігійні організації тощо.

Ще одним дієвим фактором, що, на нашу думку, стимулює зміни у вітчизняному законодавстві у бік універсалізму, загальноприйнятих у світі цивілізованих норм, є прагнення України стати членом авторитетних міжнародних організацій (світових і європейських), а також постійна увага зарубіжних правозахисних організацій та органів до релігійної ситуації в нашій країні. Україна не може не брати до уваги й активний перегляд чинної законодавчої та нормативно-правової бази щодо питань державно-церковних відносин у країнах Балтії та СНД.

У цьому аспекті зазначені вище групи проблемних питань відображають не лише актуальність, не вирішеність цілого ряду проблем – від визначення оптимальної чисельності релігійної громади при реєстрації статуту до забезпечення правових умов її спілкування із закордонними одновірцями, - але й готовність більшості суспільства до законодавчого закріплення принципово нових для цього суспільства регулятивних норм, а також до продуктивного вирішення існуючих проблем релігійних організацій та віруючих у широкому діапазоні можливостей ідеологічно і світоглядно неупередженої, демократичної, правової держави.

Зміст акцентованих у проекті Закону України змін та доповнень щодо законодавчого врегулювання проблем релігійної громади, релігійного об'єднання, їх власності, проблеми школи і церкви, демократизації міжнародних контактів віруючих з одновірцями з інших країн тощо, їх прийняття чи неприйняття парламентом; зміст інших законодавчо-нормативних актів, вітчизняна практика реалізації існуючої нормативно-правової бази в названій галузі дозволяють виділити основні

тенденції, властиві сьогодняшній трансформації правових норм вітчизняного законодавства стосовно релігії, церкви та віруючих. Це, перш за все:

- більша зорієнтованість вітчизняного законодавця на застосування у національному законотворенні стосовно релігії, церкви та віруючих положень діючих на сьогодні міжнародних правових актів (конвенцій, рекомендацій, угод тощо), зарубіжного досвіду з метою повнішого забезпечення прав й інтересів віруючої людини, релігійних організацій в Україні;
- звуження до оптимальної регулятивно-правової ролі держави у сфері, що охоплює питання свободи совісті та релігійні організації, виключення втручання держави у внутрішньоцерковні питання, недопущення контролю держави за діяльністю релігійних організацій;
- послідовне правове забезпечення статусів держави і церкви, релігійних організацій як рівноправних суб'єктів державно-церковних відносин;
- актуалізація правового регулювання навіть найбільш проблемних, болючих питань в сфері свободи совісті, діяльності релігійних організацій, вирішення яких десятиліттями відкладалось;
- більш адекватне реагування вітчизняного законодавця на зміни в релігійному середовищі, державно-церковних відносинах, в міжнародному праві та практиці його реалізації;
- законодавче блокування законодавчих ініціатив, що можуть порушити рівність церков, релігійних організацій чи конфесій перед законом, або права громадян різних віросповідань на свободу совісті;
- вилучення з чинного законодавства, нормативної бази щодо релігійної сфери положень, що не відповідають нинішнім концептуальним засадам ставлення держави до інституту церкви та віруючих, зокрема, положень, що залишились від періоду домінування в державі ідеології безальтернативного безрелігійного світогляду;
- демократизація розробки законопроектів стосовно свободи совісті та релігійних організацій (розгляд альтернативних законопроектів, врахування пропозицій власне релігійних організацій, місцевих органів влади, органів місцевого

самоврядування, громадськості, засобів масової інформації, оприлюднення проектів законів та ін.) та ін.

Серед перелічених тенденцій особливо продуктивною й органічною як для суспільства, що обрало нові, кардинально відмінні від попередніх політичні, економічні, соціальні, духовні цінності, є, на нашу думку, зорієнтованість українського законодавця на поєднання досвіду України в правовому врегулюванні питань свободи совісті та релігії, державно-церковних відносин з правовими напрацюваннями у цій області, накопичених демократичними суспільствами світу і закріпленими як колективний досвід у нині чинних міжнародних правових актах (конвенціях, резолюціях, рекомендаціях, угодах, положеннях тощо).

Змушені діяти в режимі прискороеного законо- і нормотворення, органи і особи, наділені законодавчою ініціативою в Україні, розробляючи правові гарантії особи і спільноти у ставленні до релігії, і виходячи з реальної релігійної ситуації в державі мають критично проаналізувати й зняти в наших правових документах, якими регулюються названі вище питання в інших країнах, особливо в країнах з близькими Україні слов'янськими, християнськими, історичними, культурними традиціями, а також близькою новітньою історією існування.

На зміну ігноруванню правових норм у сфері релігії, вироблених країнами демократичними суспільствами Заходу як “буржуазних” “позакласових” чи “індивідуалістичних,” до вітчизняного законодавства прийшло критичне засвоєння ідей, ґрунтовно розроблених західною цивілізацією щодо послідовного захисту прав особи, свободи створення асоціацій, свободи релігії, релігійної толерантності, збереження релігійної ідентичності, правового захисту релігійних меншин, використання соціального потенціалу церква в інтересах суспільства, ідеї боротьби проти релігійної нетерпимості, фундаменталістських і екстремістських тенденцій, недопущення політизації релігії та ін.

Вітчизняний законодавець, беручи до уваги міжнародні правові норми, почав більш тонко відчувати необхідність мінімізації правових обмежень, заборон у такій надзвичайно чутливій області, як духовна і, особливо релігійна, зводячи ці обмеження, на відміну від минулих підходів, до загальноприйнятих – обмежень в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я, моральності, захисту прав й інтересів інших людей. Поступово приходить усвідомлення, що обмеження прав людини, як зазначав свого часу Європейський Суд з прав людини, має

бути мотивованим “нагальною суспільною потребою”, “бути пропорційним тим законним цілям, які при цьому переслідуються.” Не можна не брати до уваги й розширення можливостей міжнародного співтовариства для прямого чи опосередкованого контролю щодо дотримання в Україні норм міжнародних актів стосовно свободи совісті та релігійних організацій, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Логічно співзвучно із зазначеною тенденцією проявляється в ході трансформації вітчизняного законодавства стосовно релігії, церкви та віруючих й інша тенденція - звуження до оптимальної регулятивно-правової ролі держави у цій сфері, обмеження втручання держави у внутрішньоцерковні питання (церковну організацію, догматику, канонічне право), недопущення контролю держави за діяльністю релігійних організацій. На правові непослідовності, помилки, перекося в цих питаннях, як показує практика чотирнадцятилітнього функціонування інституту Церкви в незалежній Україні, віруючі, релігійні організації особливо гостро реагують.

Поява такої тенденції в Україні – значний крок держави і суспільства від минулої практики монопольного, безальтернативного вирішення будь-яких проблемних питань у сфері свободи совісті, державно-церковних відносин виключно державою, від психології і практики державних орудників у прийнятті рішень, у тому числі законодавчого характеру, що безпосередньо стосуються життєдіяльності релігійних організацій та віруючих, не брати до уваги пропозицій і оцінок останніх. І це також відображення нових реалій не лише державно-церковних відносин, але й нового місця церкви в українському суспільстві: церква, релігійні організації стали інституціями, позицію яких в соціумі з необхідністю треба враховувати. За даними соціологічного моніторингу, що ведеться Інститутом соціології Національної академії наук України щорічно з 1994 року (що дає надію на об'єктивність, науковість, професіоналізм і надійність результатів даного дослідження), соціологічний ряд щодо рівня довіри церкві та духовенству („цілком довіряю” та „переважно довіряю” за останні 10 років змінився з 35,6% до 42,9%, що майже вражає на тлі низьких показників чи відвертого падіння довіри до переважної більшості інших суспільних інституцій.

Іншою, не менш важливою тенденцією нинішніх змін вітчизняного законодавства щодо релігії, церкви та віруючих є прагнення вітчизняного законодавця здійснювати правове врегулювання значного масиву проблемних, болючих питань у сфері свободи совісті, діяльності

релігійних організацій, вирішення яких десятиліттями відкладалось. Серед них, зокрема, базовими є проблеми: остаточного подолання негативних наслідків державної політики минулих часів, нормалізації і поліпшення міжцерковних відносин, повернення колишньої церковної власності (культових об'єктів, церковної атрибутики, літератури та майна), виділення релігійним організаціям земельних ділянок, використання в оптимальних для світської держави межах соціального потенціалу релігійних інститутів; доцільності, форм церковної присутності у світських навчальних закладах та ін. Складовою частиною цих заходів буде державна програма поетапної передачі церковного майна релігійним організаціям. В концептуальному плані названі документи представляють релігієзнавчий інтерес як відображення нинішнього державного бачення першого ряду проблем державно-церковних відносин, від продуктивного вирішення яких буде залежати клімат цих відносин на майбутнє, а також роз'язання похідних від них проблем.

Ще однією тенденцією, що проявляється в сьогоденні змініх норм вітчизняного законодавства стосовно релігії, релігійних організацій та віруючих, у практиці гармонізації державно-церковних відносин - більш адекватне реагування вітчизняного законодавця на зміни в релігійному середовищі, державно-церковних відносинах, у міжнародному праві та практиці його реалізації. Це особливо добре видно на прикладі порівняльного аналізу реагування на кількісну і якісну динаміку ситуації в релігійному середовищі до 1991 року і сьогодні. Адміністративно-правове, ідеологічне реагування на, скажімо, ріст чисельності релігійних громад, особливо протестантського спрямування, в державі 70-80-х років ХХ століття, орієнтований на побудову безрелігійного суспільства, був закономірний і послідовний: відкрито чи латентно на всіх рівнях вживати заходів (нормативно-правових, адміністративних, ідеологічних) щодо гальмування цього процесу. Нинішня держава, також з увагою ставлячись до подібних процесів і фіксуючи позитивну динаміку зростання релігійних організацій (станом на 01.01.2005 року їх кількість досягла 30,8 тис.), але при цьому не зазнаючи партійного тиску з метою корегування державними засобами цієї кількості у бік зменшення, на рівні законодавчих органів, органів виконавчої влади приймає до відома дану динаміку, як даність і відображення факту безперешкодної у правовову чи адміністративному відношенні реалізації права на створення релігійних організацій чи об'єднань. Супутним цьому реагуванню нинішньої держави стає усвідомлення, що така динаміка так чи інакше має бути врахована

державою в плані створення визначених законом умов для нормального функціонування зростаючої кількості релігійних організацій. Звідси – численні факти сприяння держави у відтворенні, реконструкції, реставрації, впорядкуванні культових будівель, приміщень, де раніше проводилися богослужіння; передачі споруд, що в минулому належали монастирям; усунення перешкод для передачі церковного майна, релігійної атрибутики тощо.

Знаковою тенденцією, яку слід констатувати, аналізуючи динаміку нинішніх державно-церковних відносин в Україні як відображення нових реалій релігійно-церковного життя, є, починаючи з другої половини 90-х років, участь церков, релігійних організацій в процесі формування, вдосконалення, оптимізації законодавства щодо забезпечення релігійної свободи в країні. Робоча група з представників церков, релігійних організацій, створена за ініціативою Держкомрелігій України рішенням Всеукраїнської Ради церков та релігійних організацій спеціально для вироблення пропозицій до законопроекту про внесення змін і доповнень до існуючого Закону про свободу совісті та релігійні організації, за час своєї роботи підготувала і внесла значну кількість пропозицій та зауважень, які в більшості своїй були враховані при підготовці остаточного варіанту урядового проекту закону і в цілому сприяли більш повному врахуванню законодавством особливостей нинішнього релігійно-церковного життя в Україні.

Складнощі, які зустрічаються на сьогодні в процесі оптимізації чи зміни вітчизняного законодавства у напрямі врахування державою нинішніх реалій релігійно-церковного життя в Україні, як показує практика, йдуть нерідко не стільки від небажання чи нерозуміння державних, зокрема, законодавчих орудників (хоч і це має місце, особливо на рівні місцевої нормотворчості), скільки спричинені непростим процесом знаходження консенсусу між самими церквами та релігійними організаціями, кожна з яких переслідує свої цілі і не завжди дослухається до аргументів іншої сторони.

Це особливо показово на прикладі пошуку шляхів законодавчого врегулювання проблеми юридичної особи церквами, регіональними об'єднаннями релігійних організацій, конфесіями. Як нерідко буває в таких випадках, за непоступливістю представників різних церков у виробленні єдиної правової формули у питанні юридичної особи вочевидь чи латентно (неоголошено) стоять інтереси власності, володіння культовими будівлями, майном тощо. Діалог церков з цієї проблеми показує, що в цілому ідею надання церквам статусу юридичної особи підтримують практично всі конфесії, крім Української православної

церкви Київського патріархату. УПЦ КП поки що вважає, що це питання „не на часі, доки не вирішено питання про єдину помісну Церкву, яка стане власником всього церковного майна”. А якщо врахувати, що питання об'єднання православних церков у єдину церкву на сьогодні практично безперспективне, то й зміна позиції УПЦ КП щодо проблеми юридичної особи відсувається на майбутнє.

Пошуки консенсусу показують, що в цій проблемі йдеться не лише про суперництво майнових інтересів різних церков, але й про протилежні інтереси різного рівня структур однієї й тієї ж церкви: наприклад, між інтересом релігійної громади, що за свої кошти побудувала культову будівлю, стала її власницею, і церквою як об'єднанням релігійних організацій, що нараз хоче не лише розпоряджатися, але й стати юридично закріпленим власником всіх таких культових будівель. Тим самим ламається сьогоднішній демократизм співіснування між первинною, базовою ланкою - релігійною громадою з її власністю, з одного боку, і залежним від неї керівним (центральним) церковним органом - з іншого. Громада, позбавлена власності, стає повністю залежною від керівного (центрального) церковного органу, хоч об'єктивно останній створено для обслуговування релігійних інтересів громади і віруючих. Таким чином, демократична модель відносин у церкві по суті підміняється в цьому випадку моделлю феодалною; не випадково в країнах, де церква займає панівне становище, сьогодні фіксуються тенденції наступу церкви на демократичні засади суспільства, а сама демократія кваліфікується релігійно-церковною частиною суспільства як „нехристиянський винахід”, „демонократія” і т.п. [Див.: Єленський В. Різдва і спільнота пам'яті // Людина і світ.- 2003.- №1.- С. 6].

Якщо до цього додати проблеми, пов'язані з непростим історичним родоводом будь-якої церковної будівлі в Україні, її численних власників, нерідко різного віросповідання, то проблема постає як реально складна, конфліктогенна, з перспективою тривалого нерозв'язання, що в багатьох випадках і має місце.

Можна було б навести чимало прикладів з інших великих і малих правових проблем, що стають каменем спотикання, заважають церквам дійти консенсусу і тим самим зробити вітчизняні державно-церковні відносини більш відповідними особливостям сьогоднішнього функціонування церкви та релігійних організацій в Україні. Зокрема, як проблемні при створенні останнього проекту Закону виявилися питання про кількість засновників релігійної громади (представниками релігійних організацій називались цифри 10, 25, 50 і більше засновників), напрями

вдосконалення механізму реєстрації релігійних організацій, контролю за дотриманням законодавства тощо.

Яким складним на практиці є пошук узгоджених між церквами рішень показує, зокрема, той факт, що Українська православна церква кілька разів (у серпні 2002 року, у березні 2003 року) зверталася до керівництва Верховної Ради України, чільних урядовців із заявами про неприйнятність для неї даного законопроекту і клопотанням про його відкликання. Однією з вимог, що висувається УПЦ до змісту законопроекту, є вимога включити до нього положення про особливу її роль в історії і культурі України, що, поза сумнівом, ставило б її (прямо чи опосередковано) у привілейоване у порівнянні з іншими становище. Теза про необхідність надання УПЦ особливого статусу включається цією церквою до змісту своїх офіційних документів і породжує відповідну реакцію інших церков та релігійних організацій.

В аспекті нашого аналізу, однак, важливо, що яким би складним не було законотворення в релігійній сфері, воно спрямоване на оптимальне врахування сьогоднішніх реалій церковно-релігійного життя і, на відміну від минулої практики неподільного авторитаризму держави у справі створення законів, в сучасній Україні реалізується за безпосередньої участі представників церкви.

Зазначені тенденції в практиці сьогоднішнього забезпечення свободи совісті і релігійних організацій в Україні, застосування принципів демократизму, рівності в Україні проявляються по-різному, проте, що особливо важливо, здійснюються в умовах, по-перше, відсутності державних ідеологічних установок чи приписів, що суперечили б принципам свободи совісті, вільному вибору особи сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [Конституція України.- Ст. 35]; по-друге, міцніючої впевненості українського соціуму в продуктивності розв'язання суспільно значущих проблем, навіть у такій складній сфері, як релігійна, виключно правовими засобами.